

FE‘LLARNING SO‘Z TURKUMLARI TIZIMIDAGI O‘RNI VA ULARNING LEKSIK-GRAMMATIK TALQINI

Ikromova Odina

Andijon davlat chet tillari institute talabasi

Annotatsiya: *Mazkur maqolada fe‘llarning so‘z turkumlari tizimidagi o‘rni, ularning leksik va grammatik xususiyatlari hamda til tizimidagi ahamiyati tahlil qilinadi. Fe‘l mustaqil so‘z turkumi sifatida harakat, holat va jarayonni ifodalovchi muhim til birligi hisoblanadi. Maqolada fe‘llarning semantik xususiyatlari, grammatik kategoriyalari, boshqa so‘z turkumlari bilan munosabati va tilshunoslikdagi talqini yoritilgan. Shuningdek, fe‘llarning zamon, mayl, nisbat, bo‘lishli-bo‘lishsizlik kabi grammatik kategoriyalari hamda ularning nutqdagi vazifalari ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari fe‘lning tilning grammatik tizimidagi markaziy o‘rnini va uning kommunikativ jarayondagi muhim ahamiyatini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *fe‘l, so‘z turkumi, leksik ma‘no, grammatik ma‘no, zamon, mayl, nisbat, tilshunoslik, morfologiya, sintaksis.*

Kirish

Til jamiyatning eng muhim aloqa vositasi bo‘lib, inson tafakkuri va madaniyatining rivojlanishida muhim o‘rin tutadi. Tilning lug‘at boyligi va grammatik qurilishi so‘z turkumlari orqali namoyon bo‘ladi. So‘z turkumlari tilning asosiy birliklari bo‘lib, ular ma‘no, shakl va vazifalariga ko‘ra muayyan guruhlariga ajratiladi. Ana shunday muhim so‘z turkumlaridan biri fe‘l hisoblanadi.

Fe‘l til tizimida harakat, holat, voqea-hodisa va jarayonlarni ifodalovchi mustaqil so‘z turkumi sifatida alohida o‘rin egallaydi. Inson faoliyati va borliqdagi o‘zgarishlarning aksariyati aynan fe‘llar yordamida ifodalanadi. Shu sababli fe‘llar nutqning mazmuniy va grammatik markazini tashkil etadi.

Tilshunoslik fanida fe‘l kategoriyasi doimo muhim tadqiqot obyektlaridan biri bo‘lib kelgan. Turli davrlarda olimlar fe‘llarning semantik tabiati, grammatik kategoriyalari va sintaktik vazifalarini keng o‘rganib kelganlar. Zamonaviy tilshunoslikda fe‘l nafaqat harakatni ifodalovchi birlik, balki gapning predikativ markazi sifatida ham baholanadi.

Fe‘lning so‘z turkumlari tizimidagi o‘rni

So‘z turkumlari tizimida fe‘l mustaqil so‘z turkumi sifatida alohida mavqega ega. Fe‘l predmetning harakati, holati yoki o‘zgarishini bildiradi. Ot predmet nomini, sifat predmetning belgisini, son miqdorni ifodalasa, fe‘l predmetning harakatini va faoliyatini ifodalaydi.

Fe'ning boshqa so'z turkumlaridan farqli jihati uning zamon bilan bog'liq holda qo'llanishidir. Har qanday harakat yoki holat ma'lum vaqt bilan bog'liq bo'ladi. Shu sababli fe'llar zamon kategoriyasiga ega bo'lib, ular o'tgan, hozirgi va kelasi zamon shakllarida qo'llanadi.

Fe'l gapning asosiy bo'lagi bo'lgan kesim vazifasida keladi. Gapning mazmuni va grammatik yaxlitligi ko'pincha fe'l orqali ta'minlanadi. Masalan, "Talaba maqola yozdi" gapida "yozdi" fe'li gapning markaziy qismi hisoblanadi. Mazkur fe'l harakatni, uning bajaruvchisini va zamonini ifodalab turibdi.

Shuningdek, fe'l boshqa so'z turkumlari bilan ham uzviy aloqada bo'ladi. U otlar bilan boshqaruv munosabatiga kirishadi, ravishlar bilan harakatning belgisini ifodalaydi va sifat-dosh hamda ravish-dosh shakllari orqali boshqa so'z turkumlariga yaqinlashadi.

Fe'llarning leksik xususiyatlari

Fe'ning leksik ma'nosi harakat, holat yoki jarayonni ifodalashdan iborat. Har bir fe'l o'zining mustaqil lug'aviy ma'nosiga ega bo'lib, u borliqdagi muayyan harakat yoki holatni aks ettiradi. Masalan, "yozmoq", "o'qimoq", "kelmoq", "ketmoq", "gapirmoq", "o'ylamoq" kabi fe'llar aniq harakatlarni bildiradi. "Uxlamoq", "turmoq", "kutmoq", "yashamoq" kabi fe'llar esa holat va jarayonlarni ifodalaydi.

Tilshunoslikda fe'llar ma'no jihatdan bir necha guruhlariga ajratiladi. Harakat fe'llari predmetning faol harakatini bildiradi. Holat fe'llari predmetning muayyan vaziyatdagi holatini ifodalaydi. Nutq fe'llari gapirish bilan bog'liq harakatlarni bildiradi. Tafakkur fe'llari esa insonning fikrlash jarayonini ifodalaydi.

Fe'llarning leksik ma'nosi nutq jarayonida turli kontekstlarda kengayishi yoki ko'chma ma'no kasb etishi mumkin. Bu holat tilning boyligi va ifoda imkoniyatlarini oshiradi.

Fe'llarning grammatik xususiyatlari

Fe'ning grammatik xususiyatlari uning eng muhim belgilaridan biri hisoblanadi. Fe'llar boshqa so'z turkumlaridan farqli ravishda bir qator grammatik kategoriyalarga ega.

Avvalo, fe'llarda zamon kategoriyasi mavjud. Zamon harakatning nutq momentiga munosabatini bildiradi. O'tgan zamon harakatning avval bajarilganligini, hozirgi zamon ayni paytda sodir bo'layotganligini, kelasi zamon esa hali bajarilmaganligini anglatadi.

Mayl kategoriyasi harakatning voqelikka bo'lgan munosabatini ifodalaydi. Buyruq-istak mayli, shart mayli va aniqlik mayli o'zbek tilidagi asosiy mayl shakllari hisoblanadi.

Shaxs-son kategoriyasi fe'ning harakat bajaruvchisi bilan bog'liqligini ko'rsatadi. Harakatning birinchi, ikkinchi yoki uchinchi shaxs tomonidan bajarilishi maxsus qo'shimchalar yordamida ifodalanadi.

Bo'lishli va bo'lishsizlik kategoriyasi harakatning mavjud yoki mavjud emasligini bildiradi. Masalan, "yozdi" bo'lishli shakl bo'lsa, "yozmadi" bo'lishsiz shakl hisoblanadi.

Nisbat kategoriyasi esa harakat bilan uning bajaruvchisi o‘rtasidagi munosabatni ifodalaydi. Aniq nisbat, o‘zlik nisbat, majhul nisbat, orttirma nisbat va birgalik nisbat fe’lning muhim grammatik kategoriyalaridan sanaladi.

Fe’lning sintaktik vazifalari

Fe’llar gap tarkibida turli sintaktik vazifalarni bajaradi. Ularning eng asosiy vazifasi kesim bo‘lib kelishdir. Kesim gapning markaziy bo‘lagi bo‘lib, predikativlikni yuzaga chiqaradi.

Masalan, “Talabalar darsga tayyorlanmoqda” gapida “tayyorlanmoqda” fe’li kesim vazifasini bajarib, gapning asosiy mazmunini ifodalaydi.

Fe’llar sifatdash va ravishdash shakllari orqali gapning boshqa bo‘laklari vazifasida ham qo‘llanadi. Sifatdashlar aniqlovchi vazifasida kelishi mumkin bo‘lsa, ravishdashlar hol vazifasida ishlatiladi. Bu esa fe’lning sintaktik imkoniyatlari keng ekanligini ko‘rsatadi.

Murakkab gaplarning shakllanishida ham fe’llarning o‘rni beqiyosdir. Ergash gap va bosh gap o‘rtasidagi munosabat ko‘pincha fe’l shakllari yordamida ifodalanadi.

Fe’llarning leksik-grammatik talqini

Tilshunoslikda fe’lni o‘rganishda leksik va grammatik jihatlar o‘zaro bog‘liq holda tahlil qilinadi. Leksik ma’no fe’lning lug‘aviy mazmunini ifodalasa, grammatik ma’no uning til tizimidagi vazifalarini belgilaydi. Masalan, “o‘qimoq” fe’lining leksik ma’nosi matn yoki axborotni qabul qilish harakatini bildiradi. Uning grammatik ma’nosi esa zamon, mayl, shaxs-son va nisbat kabi kategoriyalar orqali namoyon bo‘ladi. Shu sababli fe’lning to‘liq mohiyatini anglash uchun uning leksik va grammatik tomonlarini birgalikda o‘rganish zarur.

Leksik-grammatik yondashuv fe’llarning til tizimidagi o‘rnini chuqurroq anglash imkonini beradi. Bu yondashuv nafaqat fe’lning ichki tuzilishini, balki uning nutqdagi funksional imkoniyatlarini ham ochib beradi.

Zamonaviy tilshunoslikda fe’l kategoriyasining tadqiqi

Hozirgi davr tilshunosligida fe’l kategoriyasi turli yo‘nalishlar asosida o‘rganilmoqda. Struktur tilshunoslik fe’lning grammatik qurilishiga e’tibor qaratib, kognitiv tilshunoslik fe’llarning inson tafakkuridagi aks etishini o‘rganadi. Pragmatik yondashuv esa fe’llarning nutq jarayonidagi kommunikativ vazifalarini tahlil qiladi.

So‘nggi yillarda korpus lingvistikasi va kompyuter lingvistikasi sohalarining rivojlanishi fe’llarni yangi metodlar yordamida tadqiq etish imkoniyatini yaratdi. Bu esa fe’l kategoriyasining yanada chuqurroq o‘rganilishiga xizmat qilmoqda.

Fe’llarning nutqdagi ahamiyati

Nutq jarayonida fe’llar eng faol qo‘llaniladigan so‘z turkumlaridan biridir. Har qanday fikrning asosiy mazmuni ko‘pincha fe’l orqali ifodalanadi. Fe’l bo‘lmagan nutq parchasi mazmun jihatidan to‘liq bo‘lmashligi mumkin.

Fe'llar yordamida insonning harakati, hissiyoti, fikrlashi, munosabati va faoliyati ifodalanadi. Shu bois ular tilning kommunikativ vazifasini amalga oshirishda markaziy o'rin egallaydi. Fe'llarning boy va xilma-xil tizimi tilning ifoda imkoniyatlarini kengaytiradi hamda nutqning ta'sirchanligini oshiradi.

Xulosa

Fe'l so'z turkumlari tizimida markaziy o'rin egallovchi mustaqil so'z turkumi hisoblanadi. U harakat, holat va jarayonlarni ifodalashi bilan boshqa so'z turkumlaridan ajralib turadi. Fe'llarning leksik ma'nosi harakat va holatlarni aks ettirsa, grammatik ma'nosi zamon, mayl, nisbat, shaxs-son kabi kategoriyalar orqali namoyon bo'ladi.

Fe'l tilning morfologik va sintaktik tizimida muhim vazifalarni bajaradi. U gapning kesimi sifatida predikativlikni yuzaga chiqaradi va nutqning mazmuniy markazini tashkil etadi. Zamonaviy tilshunoslikda fe'llarning leksik-grammatik xususiyatlarini o'rganish til tizimining qonuniyatlarini anglashda muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirzayev A., Usmonov S. O'zbek tili grammatikasi. Toshkent: O'qituvchi, 2021.
2. Nurmonov A. O'zbek tilshunosligi nazariyasi. Toshkent: Fan, 2020.
3. Mahmudov N. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Toshkent: Akademyashr, 2022.
4. Sayfullayeva R., Mengliyev B. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent, 2021.
5. Hojiyev A. O'zbek tili grammatik terminlarining izohli lug'ati. Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2019.
6. Abdurahmonov G'. O'zbek tili morfologiyasi. Toshkent: Fan, 2020.
7. Reformatskiy A.A. Vvedeniye v yazikovedeniye. Moskva: Nauka, 2018.
8. Bondarko A.V. Teoriya grammaticheskix kategoriy. Moskva: Nauka, 2019.
9. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of Language. Cambridge University Press, 2020.
10. Lyons J. Language and Linguistics. Cambridge University Press, 2019.
11. Akhmanova O.S. Slovar lingvisticheskix terminov. Moskva, 2018.
12. Yusupov U.K. Tilshunoslik asoslari. Toshkent: Fan, 2021.